

УДК 327

Федорчак Т. П.

## МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В КРАЇНАХ ЦСЄ

*У статті доведено, що при дослідженні проблеми політичної трансформації в країнах ЦСЄ доцільно застосовувати різні методологічні підходи в залежності від специфіки країни. Методологічні підходи до визначення суті перехідних процесів виконують функції опису динаміки розвитку певної групи країн і пояснення найбільш (не)сприятливих умов для консолідації демократії. Важливо виділити дві основні парадигми: по-перше, як почався процес переходу, які умови визначають потребу корінних змін; по-друге, в якій формі вони реалізуються, як ведуть себе суб'єкти політики (еліти й актори) при переході від авторитаризму до демократії.*

*Ключові слова: аналіз, дослідження, методологічні підходи, політична трансформація, країни Центрально-Східна Європа.*

*Федорчак Т. П. Методологические аспекты исследования политической трансформации в странах ЦВЕ.*

*В статье доказано, что при исследовании проблемы политической трансформации в странах ЦВЕ целесообразно применять разные методологические подходы в зависимости от специфики страны. Методологические подходы к определению сущности переходных процессов выполняют функции описания динамики развития определенной группы стран и объяснение наиболее (не) благоприятных условий для консолидации демократии. Важно выделить две основные парадигмы: во-первых, как начался процесс перехода, какие условия определяют потребность коренных изменений; во-вторых, в какой форме они реализуются, как ведут себя субъекты политики (элиты и актеры) при переходе от авторитаризма к демократии.*

*Ключевые слова: анализ, исследование, методологические подходы, политическая трансформация, страны Центрально-Восточная Европа.*

*Fedorchak T. P. Methodological aspects of research of political transformation in the countries of CEE.*

*It is well-proven in the article, that in research of problem of political transformation in the countries of CEE it is expedient to apply different methodological approaches depending on the specific of country. The methodological going near determination of essence of transients execute the functions of description of dynamics of development of certain group of countries and explanation of the most (not) favorable terms for consolidation of democracy. It is important to select two basic paradigms: at first, as a transition process began, what terms determine the necessity of drastic alternations; secondly, what form they will be realized in, as subjects of policy (elites and actors) behave in transition from authoritarianism to democracy.*

*Key words: analysis, research, methodological approaches, political transformation, countries of Central-East Europe.*

Глобальні за масштабом політичні трансформації, які розгорнулися в регіоні ЦСЄ, доводять, що політичні системи та режими держав уже понад два десятиліття поспіль зазнають значного реформування. Їх зміст у кожному суспільстві специфічний, має певні інституційні межі, сформовані політичною та правовою системами держави. Політичний режим у країнах ЦСЄ функціонує на рівні публічної влади, що, крім формальних правових інститутів, має інші складові, та вплив зовнішнього середовища, в якому діє дана держава, з

розгалуженою системою різних за змістом і формою зв'язків. Дослідження політичної трансформації у країнах ЦСЄ, зокрема аналіз його методологічних засад, засвідчив значний інтерес учених до явищ демократизації, виявив значну кількість методологічних підходів, якими послуговуються вчені при аналізі проблеми. Це надає актуальності даній розвідці, адже методологічний підхід акцентує в явищі і, відповідно, в понятті, яким позначається це явище, те, що є найвагомим.

Вважаємо, що провідною тенденцією світового політичного розвитку досліджуваного періоду, є перехід від тоталітаризму й авторитаризму до демократії, при цьому зважаємо на факти краху чинних режимів в Іспанії та Португалії, військових диктатур в Аргентині, Бразилії, Греції, Південній Кореї, трансформаційні процеси в країнах ЦСЄ, намагання більшості незалежних держав на теренах колишнього СРСР сформувати демократичні політичні системи. Глибокі зміни, які відбулися в посткомуністичних країнах ЦСЄ, привели до істотного ослаблення позицій авторитаризму і значного розширення меж демократії, що вимагає ґрунтовного дослідження світового досвіду, вивчення західних та інших моделей суспільно-політичних трансформацій, позитивних і негативних уроків демократизації.

«Крах комунізму між 1989 і 1991 рр. по всьому регіону, – пише М. А. Вахудова, – який супроводжувало падіння самого Радянського Союзу, виявився справді вузловим моментом для політичного розвитку східноєвропейських держав. Для багатьох із них це був також період, який привів у рух сили, що боролись за національну незалежність: кількість держав у «комуністичному» регіоні збільшилася з дев'яти у 1989 р. до 27 у 1995» [4, с. 18]. І в період соціалізму країни ЦСЄ мали низку суттєвих відмінностей, але ще відчутнішою виявилась різниця між ними впродовж постреволюційних років: «від консолідованих демократій до консолідованих авторитарних режимів, а між цими полюсами лежали різні проміжні варіанти» [4, с. 18].

Внутрішній політичний розвиток країн ЦСЄ мав багато спільних ознак. Усі вони лише 40 років були під «опікою» СРСР, і, як пише дослідниця, в «умовах номінального державного суверенітету були незалежними державами до Другої світової війни та перебували неподалік від Заходу. Вони одна за одною поклали край комунізму й розпочали демократизацію впродовж того самого року чудес – 1989-го. І в їх випадках демократизація не збіглася з рухами за національну незалежність чи насильницькими конфліктами, хоч чехи й словаки відбули своє «оксамитове» розлучення в 1992 р. Усі п'ятеро – згодом шестеро – перебували у схожому геополітичному середовищі, і в 1993 р. їх було визнано ймовірними кандидатами на членство в ЄС» [4, с. 18–19]. Крім подібних рис, відмінності у політичному розвитку країн стали помітними вже з перших років демократизації через специфіку їх історії, різні підходи і розуміння урядами країн ЦСЄ демократизації, ринкової економіки та повернення до Європи [10, с. 22–23].

Досвід суспільств ЦСЄ свідчить, що поступ демократії неможливий без належного наукового обґрунтування. Методологічні підходи до визначення суті перехідних процесів виконують такі функції: опис динаміки розвитку певної групи країн і пояснення найбільш (не)сприятливих умов для консолідації демократії. Виділяють дві основні парадигми: по-перше, з чого почався процес переходу, які умови визначають потребу корінних змін; по-друге, в якій формі вони реалізуються, а отже, як ведуть себе суб'єкти політики (еліти й актори) в процесі переходу від авторитарного до демократичного режиму [11, с. 197; 32, с. 4–5].

Демократизація – невід'ємний фактор політичного процесу сучасності користується посиленою увагою західних і вітчизняних дослідників, але єдина думка щодо визначення категорії «демократизація» ще відсутня. Тракткування поняття, як перехід від недемократичних форм правління до демократичних, для означення різних видів змін демократичної хвилі, не завжди виправдане, а процес не всюди і не завжди утворює демократію. Проаналізуємо методологічні підходи до тих змін, які порівнюють з крахом імперій Європи після Першої світової війни і деколонізацією 1960-х рр.

Найповніше методологічні основи демократизації розроблені у працях вчених США й Європи, де вже давно сформувалися провідні політологічні школи, які розглядають сталі демократичні інститути і традиції, крізь призму досвіду країн розвинутої демократії. У дослідженнях соціально-політичних процесів перехідних суспільств є багато «білих плям» методологічного та емпіричного характеру. Так, Д. Ганнел і С. У. Ларсен вважають, що для вивчення цієї проблеми, слід застосувати наступні методологічні підходи: структурний, транзитологічний, процедурний, нормативно-ціннісний, соціологічний, системний, неінституціональний, еволюційний, порівняльно-політологічний [5, с. 66–67; 27, с. 43]. Аналіз ситуації в перехідних країнах шляхом транзитологічної парадигми дозволив показати політичне життя як постійну зміну буття, ідей, груп, практик, які не фіксуються в категоріях статистики [15, с. 12]. Політика – динамічна, з безліччю можливостей і напрямів.

Транзитологічний підхід дозволяє виділити фактори політичних змін та розглянути нестабільні, хиткі, але водночас складно організовані системи в найважчий період їх розвитку – пошуку оптимальної форми самоорганізації на основі переосмислення світового досвіду й актуалізації власного історико-культурного потенціалу. Деякі вчені пропонують використати інше поняття – «демократичний транзит», яке не передбачає обов'язкового переходу до демократії, а вказує на той факт, що демократизація – тривалий, важкий і неоднозначний у різних країнах процес, з невизначеними результатами, а, можливо, й реверсивними рухами. Тому вони виділяють: «демократизацію» – як процес утворення демократичних інститутів та практик, і «консолідацію демократії» – як можливий її підсумок, що передбачає перехід до сучасної демократії на основі зміцнення демократичних інститутів, практик тощо.

С. Хантінгтон визначає процес демократизації як світову демократичну революцію і пише, що до початку 90-х рр. «демократія розглядається як єдина легітимна і життєздатна альтернатива авторитарного режиму будь-якого типу» [28, с. 58]. А. Мельвіль аналізує теорію демократизації в межах двох підходів – структурного (з аналізом структурних факторів) і процедурного (підбір і послідовність конкретних рішень і дій акторів, від яких залежить процес демократизації) [20, с. 9–11; 21, с. 8–9].

Х. Шульце пише, що після розпаду світової системи соціалізму минуло чимало часу, але можливості дослідження процесів політичної трансформації у країнах ЦСЄ – обмежені. Науковці, визнаючи потребу розгляду політичних процесів у ЦСЄ як складової феномену поставторитарних змін, вказують на серйозні аналітичні труднощі при зіставленні цих процесів з демократичним розвитком світу [39, с. 335–336]. Радикальні аргументи проти включення цих країн у загальну «поставторитарну компаративістику» наводять транзитологи США Ф. Шміттер, Т. Карл [38, с. 175] і В. Банс [33, с. 115].

Загалом вчені ще не виробили єдиного підходу до співвідношення термінів «транзит» і «трансформація». В. Гельман вважає, що ці поняття варто вживати як синоніми [6, с. 56–57]. У транзитології виділяють два її виміри: перший досліджує «перехідний період», а другий – змістовну модель соціально-політичних змін у час трансформації. В. Бурдяк, В. Кобильник, А. Колодій, В. Лещенко, О. Марчак, О. Никоноров, О. Романюк, Г. Шипунов визначають транзит як перехід політичного режиму з одного якісного стану до іншого, як інтервал між чинним режимом і наступним, з невизначеним кінцевим результатом – розбудова демократії чи відхід до авторитаризму [1, с. 44; 12, с. 119; 14; 16, с. 50–51; 26, с. 37; 29, с. 44; 19, с. 5–6]. При переході до демократії визначають фази лібералізації, демократизації та соціалізації.

Інші вчені, зокрема Д. Растоу, у транзиті умовно виділяє 5 основних складових: передумови політичного транзиту; початкову точку політичного транзиту; мету транзиту (до чого прагнуть реформатори); процес транзиту з специфічним змістом; результати транзиту [25, с. 7–8]. Він вказує, що перехід до демократії – складний соціополітичний процес, містить 3 послідовні фази – підготовчу, прийняття рішень і адаптації суспільств до нових політичних і економічних механізмів; що вирішальними для розвитку політичного консенсусу є і попередні умови – національна єдність, мінімальний рівень економічного розвитку,

наявність соціальної диференціації суспільства.

А. Пшеворський ще в 1990-х рр. писав, що демократія є лише одним з можливих результатів руйнування авторитаризму та розрізняв процеси демократизації держави і демократизації політичного режиму, змін відносин держави і громадянського суспільства [24, с. 65]. Цей підхід – визнання багатоманітності результатів переходу у посткомуністичних країнах: наслідування західних взірців, формування гібридних режимів, повернення до авторитаризму, критика класичної теоретичної транзитології для узагальнення процесів, що проходять у ЦСЄ, став загальноприйнятим у вітчизняній, російській і західній політології (В. Бурдяк, Г. Вайнштейн, Т. Карозерс, А. Пахарев, Ф. Рудич [2, с. 202; 3, с. 4; 34, с. 19; 22, с. 20; 23]).

Нова демократична політична реальність закріплювалася щораз в особливому, індивідуальному, але неминучому зв'язку з попередніми недемократичними традиціями. В. Банс вважає, що «процеси соціального становлення йдуть у наслідуваному культурному середовищі, в соціальному єдиному фонді готових шаблонів символіки, інтерпретації, сприйняття, тлумачення соціальної дії, яка існує в сучасному світі» [33, с. 189]. Для процесу характерні культурні травми: 1) синдром недовіри; 2) тривожне очікування майбутнього; 3) ностальгію за минулим; 4) політичну апатію; 5) посткомуністичні травми колективної пам'яті [30, с. 3–12; 31, с. 6–16].

Втім, М. А. Вахудова, дотримуючись теорії «стежки залежності», яку вона називає проблематикою «спадщин», наголошує, що «посткомуністичні держави, очевидно, не прийшли з одного місця, і прямують вони, безперечно, не в одному напрямку. Спектр вислідів політичної еволюції двадцяти семи посткомуністичних держав вражав уже в 1995 році» [4, с. 18].

Наступний методологічний підхід, який використовують при аналізі демократизації посткомуністичних суспільств, що, на нашу думку, дає змогу проаналізувати найважливіші процеси – еволюційний. А. Ковлер, пише, що сучасна демократія, витoki якої сягають античності, пережила у ХХ ст. такі кризи, які можуть поставити її під сумнів, що криза демократії має декілька проявів – державності, форм участі і політичної активності, громадянськості [13, с. 31]. Міркуючи про суть демократії у ХХІ ст., він розглядає її в різних вимірах теорії, практики і зауважує, що настав час переосмислити традиційні принципи; аналізує проблему демократичного центру і периферії, розвиток на заході і сході; вказує на різні шляхи демократизації: редемократизація після іноземної окупації (Данія, країни Бенілюксу, Австрія); реформи політичних інститутів після звільнення (Франція, Італія); впровадження демократії іноземними окупантами (ФРН, Японія); зміна авторитарних режимів (ЦСЄ); демократизація за договором з опозицією (Іспанія) [13, с. 15].

Сучасні трактування демократії різняться підходами до вивчення її властивостей, процедур, середовища реалізації, цінностей, які вона продукує. А. Мадатов вказує такі підходи: політико-інституціональний (для аналізу політичного режиму); процесуально-процедурний (для вимірів діяльності спільноти на загальнодержавному і локальному рівнях, у т. ч. політичних партій); культурологічний, що поєднує демократію з культурою суспільства, основою на принципах автономії індивіда, терпимості і громадянській відповідальності; аксіологічний, що вказує на певну політичну і соціальну цінність, нерозривно пов'язану з принципом свободи, правами людини і створенням максимальних умов для саморозвитку особистості [7, с. 3–4].

Втім, Б. Гуггенбергер виділяє лише 2 типи концептуальних підходів у теорії демократії: нормативний і емпірично-описовий (дескриптивний) [8, с. 139–140]. У межах нормативного підходу він аналізує й обґрунтовує питання про те, що таке демократія в ідеальному вигляді та в чому вона перевершує інші форми управління суспільством. Емпірично-описовий підхід акцентує увагу на реаліях демократії й її практиці. Диференціація дає лише наближену орієнтацію, адже нормативні принципи апелюють до досвіду, практики, а емпіричні принципи і теоретичні побудови ніколи не обмежуються реаліями, які інтерпретуються і

класифікуються за певними аспектами. У межах моделей є різні напрями досліджень, сфокусовані на визначених ними завданнях, з акцентом на певних елементах проблеми.

Ототожнення демократії, як рівності і соціальної справедливості в ЦСЄ, трактується двояко. Загальну рівність громадяни розглядають, як надання всім рівних шансів для досягнення життєвих цілей і користування суспільними благами; демократію сприймають формально, як юридичне дотримання принципу, що практично ніколи не реалізується [36, с. 146]. Тож зміст демократії – в прагненні до максимальної її реалізації і створенні можливості руху до цього принципу. Для більшості вчених демократія – раціональна форма устрою держави. Вони застосовують раціонально-утилітарний підхід до її аналізу, який вбачає в демократії ефективну форму правління, що гармонійно поєднує інтереси населення, соціальних груп, політичних партій [37, с. 78–79]. Демократія динамічно реагує на соціальні процеси, вирішує багато проблем; це ефективний механізм пошуку, селекції і добору політичних рішень при реалізації ініціатив громадян та їх об'єднань; органічно поєднується з ринком і дозволяє судити про свою відкритість для будь-яких ідей і вирішення завдань соціального розвитку, обраного народом.

Раціонально-утилітарне обґрунтування демократії є і в системних теоріях Н. Лумана [17, с. 93] та К. Дойча [35, с. 274]. Вчені вважали демократію раціональною формою державного управління, не з погляду гуманістичних цінностей, а як кращий спосіб адаптації до зовнішнього середовища, можливість збереження і розвитку кращих соціальних умов для громадян. Н. Луман через еволюційний підхід до аналізу суспільств, описав динаміку еволюції всіх сфер соціальності: права, політики, науки, освіти, релігії, мистецтва, економіки і любові. В теорії «незначну ймовірність появи якогось явища еволюція трансформує у високу ймовірність його збереження» [18, с. 8]. Нині розуміння еволюції – уявлення про зміни в природі і суспільстві, їх спрямованості, порядку і закономірності; а у вужчому сенсі – уявлення про повільні, поступові зміни, на відміну від революції.

Системна теорія, на думку Н. Лумана, розрізняє систему і зовнішній світ, що впливає на неї. Ця диференціація сприяє еволюції, адже жодна система не може еволюціонувати з самої себе. Під приведеною до системно-теоретичної основи еволюцією він розуміє ту обставину, за якою структурні зміни можуть відбуватися в системі, але вони повинні досягти успіху в зовнішньому світі. Еволюційна диверсифікація і примноження систем це – примноження зовнішніх світів. Мінімальна умова еволюції – пристосованість системи до зовнішнього світу [18, с. 29]. Підхід діє при аналізі демократії як системи політичного устрою суспільства. Зовнішніми для політичної системи є економічна, соціальна, духовна сфери життя, політичні системи інших держав, для політичного інституту зовнішня – політична система суспільства.

У теорії еволюції значення має випадковість. Вчений пише, що «система заміщає потребу в повному знанні зовнішнього світу установкою на щось таке, що для неї є випадковістю. Еволюція можлива лише завдяки цьому» [18, с. 41]. Випадковість – «зв'язок системи з зовнішнім світом, який вислизає з синхронізації засобами самої системи», «здатність системи використовувати події, які не можуть проводитися і координуватися системою. Випадковими є небезпеки, шанси, сприятливі обставини» [18, с. 42]. Підхід Н. Лумана поділяє Р. Даль, вважаючи, що «торжество демократії зазвичай визначається низкою щасливих випадковостей. Але й вони залежать від того, що робимо ми самі» [9, с. 30].

Н. Луман виділяє три самостійні функції еволюції: варіативність, селекцію і рестабілізацію (мінливість, відбір, закріплення ознак). У процесі варіативності йде зміна елементів системи, що полягає в несподіваній комунікації. Селекція пов'язана з структурами системи, в ході якої здійснюється відбір таких змін, які можуть впливати на напрями комунікації. Рестабілізація закріплює новий стан системи, що еволюціонує незалежно від її спрямованості – позитивної чи негативної – щодо зовнішнього світу. Він представляє еволюцію як модифікацію чинних станів. Селекція не вказує на початок чи кінець еволюційного епізоду. Еволюцію визначають як селекцію структур, які спрямовують селекцію операцій, пов'язаних з комунікаціями. Певні функціональні сфери вирішують

проблеми селекції швидше, стрімкіше адаптуються до суспільства і більш здатні до акумуляції нових досягнень.

Еволюційна теорія Н. Лумана ґрунтується на можливості біфуркації – (не)прийнятті змін, які виникають через комунікації з відхиленнями. Варіативність – не спонтанне зародження нового, а відхилення у системі, як прояв її самозаперечення. Еволюція припускає, що «вимріяний матеріал» зароджується в масовому порядку, а невикористаний – зникає. Завдяки цьому виникає ситуація, коли незначні випадковості знаходять одна в одній опору і тоді відповідна варіація отримує можливість опертися на іншу варіацію. Н. Луман вважає, що в суспільній еволюції це здійснюється двояко: «завдяки такому засобу поширення комунікації як писемність і шляхом посилення потенціалу конфліктів та толерантності до конфліктів» [18, с. 62]. В еволюції є очевидний зв'язок: будь-яка варіативність вимагає селекції, веде до зміни чи зберігає стару структуру. Вона може мати позитивну чи негативну спрямованість. Відбору піддається попередній стан, а не інновація.

На відміну від дарвіністського підходу про «природний відбір» через зовнішній світ, Н. Луман зважає на історичну специфіку щодо процесу відбору, як можливості «розпізнавати залежність еволюції від породжених нею самою суспільних формацій» [18, с. 79]. У концепції вченого процес селекції сприяє утворенню структур, які певним чином співвідносяться з діючими структурами самовідтворюваної системи. Проблема стабілізації може викликати позитивну чи негативну селекцію. У першому випадку нові структури узгоджуються з системою і зовнішнім світом. У другому – селекція не вказує, як система буде пристосовуватися до себе і зовнішнього світу (консервативна тенденція). Іноді інноваційний вплив відхиленого нововведення у тривалій перспективі виявляється сильнішим за здійснений.

Отже, при дослідженні проблеми політичної трансформації в країнах ЦСЄ доцільно застосувати наступні методологічні підходи: структурний, транзитологічний, процедурний, нормативно-ціннісний, соціологічний, системний, неінституціональний, еволюційний, порівняльно-політологічний в залежності від специфіки країни. Методологічні підходи до визначення суті перехідних процесів виконують функції опису динаміки розвитку певної групи країн і пояснення найбільш (не)сприятливих умов для консолідації демократії. У дослідженні важливо виділити дві основні парадигми: по-перше, як почався процес переходу, які умови визначають потребу корінних змін; по-друге, в якій формі вони реалізуються, як ведуть себе суб'єкти політики (еліти й актори) при переході від авторитаризму до демократії.

Сучасний етап розвитку суспільств діє за функціональним принципом диференціації. Автономні системи (політика, право, культура, економіка) не мають пріоритету, втілюючись у суспільство як найбільшу систему. Вони самовідтворюються, але непрозорі одна для іншої; кожна користується своїм кодом (комунікація в системах відбувається через кодування): в межах права все правильне чи неправильне, в економіці – вигідне чи невигідне тощо. Ці тенденції відомі з розвитку людства, в ході якого порівнювались різні форми правління та державного устрою, методи здійснення влади, взаємовідносини влади і суспільства. Тож виходить, що демократія – найкраща форма організації влади для комфортного проживання людей, а її порядок придатний для економічного врегулювання конфліктів між різними соціальними групами, і ґрунтується на досягненні мінімальної згоди між конфліктуєчими сторонами, що передбачає відмову від насильства.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бурдяк В. Різноманітність підходів до дослідження демократичних змін у постсоціалістичному світі / Віра Бурдяк // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці : ЧНУ, 2010. – Т. 21–22. – С. 42–46.
2. Бурдяк В. Трансформація постсоціалістичних країн: уніфікація чи розширення варіацій демократичного поступу? / В. Бурдяк // Науковий вісник УжНУ. Серія: Політологія.

- Соціологія. Філософія. – Ужгород : Говерла, 2009. – Вип. 12. – С. 201–206.
3. Вайнштейн Г. И. Меняющийся мир и проблемы функционирования демократии / Г. И. Вайнштейн // МЭиМО. – 2007. – № 9. – С. 3–17.
  4. Вахудова М. А. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / Мілада Анна Вахудова ; [Пер. з англ. Т. Цимбала]. – К. : КМА, 2009. – 379 с.
  5. Ганнел Д. Политическая теория: эволюция отрасли / Д. Ганнел // Вестник МГУ. Сер. 12. Соц.-полит. исследования. – 1993. – № 1. – С. 66–83.
  6. Гельман В. Я. Постсоветские политические трансформации: наброски к теории / В. Я. Гельман // ОНис. – 2001. – № 1. – С. 55–69.
  7. Грачев М. Н. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М. Н. Грачев, А. С. Мадатов. – М. : Алкигамма, 2004. – 128 с.
  8. Гуггенбергер Б. Теория демократии / Б. Гуггенбергер // Полис. – 1991. – № 4. – С. 136–148.
  9. Даль Р. О демократии / Роберт Даль ; [Пер. с англ. А. С. Богдановского]. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.
  10. Дарендорф Р. После 1989. Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе / Ральф Дарендорф ; [Пер. с англ. Л. А. Седова, А. Л. Яковлева]. – М. : Ad Marginem, 1998. – 272 с.
  11. Заславская Т. И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации: Уч. пос. / Т. И. Заславская. – М. : Дело, 2004. – 400 с.
  12. Кобильник В. Особливості демократизації посткомуністичних суспільств / Василь Кобильник // Політична наука в Україні: стан і перспективи: Матеріали всеукраїн. наукової конференції (Львів, 10–11 травня 2007 р.) [Укл. М. Поліщук, Л. Сковчиляс, Л. Угрин]. – Львів : ЦПД, 2008. – С. 118–123.
  13. Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / А. И. Ковлер / Отв. ред. Б. Н. Топорнин. – М. : РАН, ИГП, 1997. – 102 с.
  14. Колодій А. Українська «Помаранчева революція»: сутність та уроки для транзитології [Електронний ресурс] / А. Колодій // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні. – Режим доступу : <http://www.lvivacademy.com/visnilc/cv/kolodiy.html>.
  15. Кулик А. Н. Посттоталитарное развитие, политология и информатика: Проблемы взаимосвязи / А. Н. Кулик. – М. : ИНИОН, 1990 – 50 с.
  16. Лещенко В. М. Тріадно-методологічна інтерпретація транзитного шляху політичної партії / В. М. Лещенко // Сучасна українська політика. – К. : УЦПМ, 2010. – Вип. 19. – С. 47–56.
  17. Луман Н. Общество как социальная система / Н. Луман ; [Пер. с нем. А. Антоновский]. – М. : Логос, 2004. – 232 с.
  18. Луман Н. Эволюция / Н. Луман ; [Пер. с нем. А. Антоновский]. – М. : Логос, 2005. – 256 с.
  19. Марчак О. М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. Наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Оксана Михайлівна Марчак. – Одеса, 2007. – 19 с.
  20. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты (теоретико-методологические и прикладные аспекты) / А. Ю. Мельвиль. – М. : МОНФ, 1999. – 106 с.
  21. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Полис. – 1998. – № 2. – С. 6–39.
  22. Пахарев А. Пострадянські політичні режими: між авторитаризмом і демократією / А. Пахарев // Політичний менеджмент. – 2010. – Спецвипуск. – С. 13–23.
  23. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз / Ред. Ф. М. Рудича. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2011. – 456 с.

24. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский ; [Пер. с англ. Алексеева Ю. Г. и др.]; Ред. В. А. Бажанова. – М. : РОССПЭН, 1999. – 319 с.
25. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытки динамической модели / Д. А. Ростоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
26. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / Олександр Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3 – С. 35–50.
27. Теория и методы в современной политической науке / под ред. С.У. Ларсена ; [пер. с англ. Е. А. Жуковой]. – М. : РОССПЭН, 2009. – 751 с.
28. Хантингтон С. Третья волна: демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; Пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
29. Шипунов Г. Методологія аналізу суспільств, що трансформуються: транзитологічний аспект / Г. Шипунов // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукр. наук. конференції (Львів, 10–11 травня 2007 р.) [Укл. М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Угрин]. – Львів : ЦПД, 2008. – С. 43–45.
30. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П. Штомпка // Социс. – 2001. – № 2. – С. 3–12.
31. Штомпка П. Социальное изменение как травма / П. Штомпка // Социс. – 2001. – № 1. – С. 6–16.
32. Щербакова Ю. Политический плюрализм и демократическое развитие Чехии и Словакии (конец 80-х – 90-е годы XX в.) : автореф. дисс. на стиск. научн. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 «Всеобщая история» / Юлия Щербакова. – М., 2004. – 18 с.
33. Bunce V. Regional Differences in Democratization: The East Versus the South / V. Bunce // Post-Soviet Affairs. – 1998. – Vol. 14. – № 3. – P. 187–211.
34. Carothers T. The End of Transition Paradigm / Thomas Carothers // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 5–21.
35. Deutsch K. W. The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control / Karl W. Deutsch. – N.Y. : Free Press, 1963. – 316 p.
36. Fagin A. Environmental Protest in the Czech Republic: Three Stages of Post-Communist Development / A. Fagin // Czech Sociological Review. – 2000. – № 8 (2). – S. 139–150.
37. Krebs V. a kol. Sociální politika / V. Krebs a kol. / 5. vyd. – Praha : Wolters Kluwer ČR, 2010. – 544 s.
38. Schmitter Ph. C. The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far East Should They Attempt to Go? / Ph. C. Schmitter, T. L. Karl // Slavic Review. – 1994. – Vol. 53. – № 1. – P. 173–185.
39. Terry S. M. Thinking about Post-Communist Transitions: How Different Are They? / S. M. Terry // Slavic Review. – 1993. – Vol. 52. – № 2. – P. 333–337.